

Een excellent orgel in Delft (2)

PHILIP VAN DEN BERG

Restauratie 2003-2009

Omdat meerdere essentiële onderdelen van het oude orgel nog aanwezig waren, was een reconstructie weliswaar moeilijk maar niet onoverkomelijk. Voor volledig verdwenen componenten oriënteerde de firma Elbertse zich voornamelijk op het Maarschalkerweerd-orgel van de St.-Martinuskerk te Sneek uit 1891, het enige min of meer volledig bewaard gebleven instrument uit de vroege jaren '90. Hieronder volgt een toelichting over de staat van en de werkzaamheden aan de verschillende delen van het orgel in Delft.

stellingwerk – Dit bleek nog grotendeels aanwezig, hoewel in 1930 gewijzigd door Vermeulen. Ondanks het ontbreken van tekeningen kon de oorspronkelijke opstelling worden hersteld door nauwgezet onderzoek van het aanwezige materiaal, de orgelkas en de vloer van de orgelgalerij; de stalen steunen tussen de 'verdiepingen' van het orgel zijn naar bestaand voorbeeld bijgemaakt.

windvoorziening – Waar de balgen door Vermeulen intact waren gelaten en slechts reparatie behoeften, dienden de windkanalen voor bijna de helft nieuw te worden aangevuld. De originele winddrukken konden worden afgeleid uit het metrische boek van de firma Maarschalkerweerd & Zoon en uit de onder in de kas aanwezige oude balggewichten. Ze werden bepaald op 105 mm waterkolom voor pedaal en Barker-machine, 91 mm voor hoofdmanuaal en récit en 82 mm voor het positief. Enige onduidelijkheid was er omtrent de kleine balgen: Maarschalkerweerd vermeldde in zijn plannen van 1891 "een reguleurbalg voor het Positief, een compresseur (reguleur/schokbreker, PB) voor het Recit, twee com-

Foto: Philip van den Berg

presseurs voor het pedaal, twee anti-secousses (schokbrekers, PB) voor het Hoofdmanuaal". De uitvoering van 1893 lijkt op een aantal punten af te wijken. Het orgel heeft nu één zeer grote reguleurbalg voor hoofdwerk en récit en voor het laatste tevens een kleine schokbreker. De twee verbonden magazijnbalgen voeden zowel genoemde grote reguleurbalg, als de pedaal laden en het positief, dat tevens een eigen reguleurbalg heeft. Op de Barker-machine zijn bovendien nog twee schokbrekers geplaatst. Met dit alles heeft het orgel een ruime en stabiele windvoorziening.

laden – Omdat de oorspronkelijke cederhouten roosters en stokken grotendeels nog aanwezig waren, was de omtrek van de laden en de slepen goed te bepalen. Voor de manuaal laden was er genoeg ruimte om de extra toetsen fis³ en g³ toe te voegen. Hierbij was het een voordeel dat de laden geheel nieuw moesten worden gemaakt. Voor het pedaal gold dit eveneens voor de C-laden, waar slechts één toon (e¹) moest worden toegevoegd. De Cis-zijden moesten echter worden 'vergroot' omdat daar plaats nodig was voor twee extra tonen (dis¹ en f¹). In totaal heeft het orgel zoals in 1893 twaalf eiken-

houten windladen: vier voor het hoofdmanuaal (C- en Cis-kant van de 16-8-4-voets grondstemmen en van de combinatiestemmen), één voor het positief, één voor het récit en zes voor het pedaal. De plaatsing is als volgt: onder in de kas achter de zijtorens links en rechts twee keer twee pedaal laden langs de zijkanten alsmede de twee laden van de Open Subbas tegen de achterwand; ter hoogte van onderzijde van de kleine loze pijpvelde over de gehele diepte van de kas het hoofdmanuaal; hierboven net boven de voeten van de hoogste tussenvelden het positief aan de voorzijde, en op dezelfde hoogte het récit aan de achterzijde; de C-laden bevinden zich aan de epistelzijde (vanuit de kerk naar achter gezien links). Verder konden ook de originele moteurs pneumatique worden hergebruikt.

tractuur – Nadat de oorspronkelijke opzet van het stellingwerk duidelijk was geworden, konden de banen van de tractuur worden afgeleid. In de orgelkas bleek slechts ruimte voor één Barker-machine, waardoor Hans Elbertse in twijfel trekt of de drie exemplaren, die in het plan van Maarschalkerweerd en de ingebruiknameberichten uit 1893 vermeld worden, er ook daadwerkelijk zijn geweest.

Door het aanbrengen van een extra klein ventiel op de balg van de pneumatische hefboom, kon Elbertse deze bovendien stiller maken. Tevens is op verzoek van Petra Veenswijk naar voorbeeld van Sneek een suboctaafkoppel van het récit naar het positief aangebracht. Verder konden ook de originele moteurs pneumatique worden hergebruikt.

speeltafel – Aangezien het Maarschalkerweerd-orgel in Sneek slechts twee manualen heeft, werden de maten van de speeltafel aan die van het Concertgebouw in Amsterdam ontleend. De firma Flentrop stelde hiertoe de tekeningen welwillend beschikbaar. Het meubel is van eiken, met balansklavieren; de bakstukken en panelen boven de klavieren zijn van palissanderhout. De moderne strakke balanstrede met antisliplaag valt qua ontwerp iets uit de toon. De zeven koppels, de combinatielade van I en de tremulant van III worden bediend d.m.v. ijzeren lepelvormige treden die ingehaakt moeten worden. De opschriften zijn conform Sneek en Oosterhout.

Ten opzichte van de vermoedelijk oorspronkelijke situatie is de speeltafel iets verder naar voren geplaatst en is het plateau naar de kast iets breder uitgevoerd. De reden hiertoe is de wens om registranten en solisten meer ruimte te geven. Hoewel verdedigbaar had ik liever een zo nauwgezet mogelijke reconstructie gezien. In vergelijking met vergelijkbare Maarschalkerweerd-orgels maakt het plateau een dominantere indruk, waardoor de speeltafel te 'los' van de kast is komen te staan. De afwerking van de materialen is verder voortreffelijk te noemen.

orgelkast – De door de oliegestookte verwarming aangetaste prachtige orgelkas van de Haagse schrijnwerkers Te Poel & Stoltefuss werd gereinigd, verdwenen ornamenten werden bijgemaakt en het meubel werd opnieuw in de was gezet. Zo kreeg het zijn oorspronkelijke lichtere kleur en schoonheid weer terug. Het ontwerp en de positie doen velen aan de Sainte-Clotilde in Parijs denken, ech-

Foto: Hans Elbertse

Opstelling van het binnenwerk en de nieuwe speeltafel in de werkplaats van Elbertse in Soest. Duidelijk zichtbaar zijn de registertractuur naar het pedaal (rechts) en de speeltractuur via de Barker-machine naar het hoofdmanuaal (boven) alsmede positief en récit (buiten beeld).

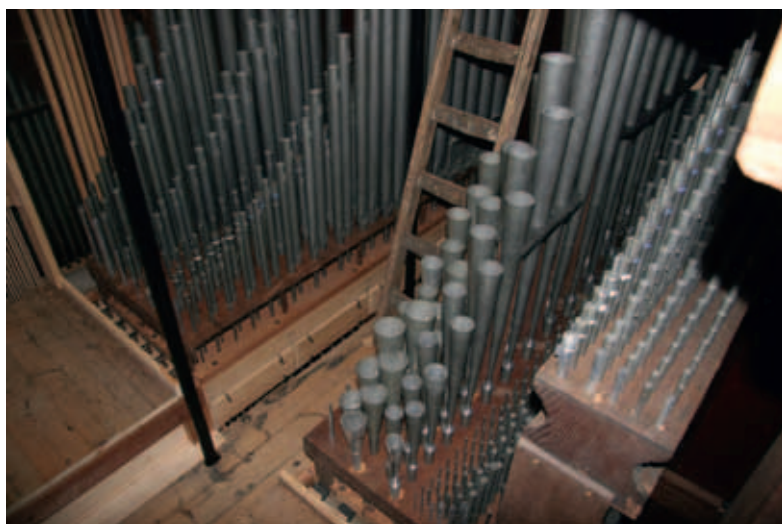
Foto: Hans Elbertse

De naar voorbeeld van het Concertgebouw in Amsterdam gereconstrueerde speeltafel, met links de treden van de nieuwe suboctaafkoppel, de combinatielade en de manuaalkoppels; rechts de pedaalkoppels en de tremulant.

ter Delft onderscheidt zich door grotere torens, een hogere middenpartij en een lagere positie. De beide torens herbergen Dis-e⁰ (14 pijpen) van de Prestant 16 vt, in de vijf vlakke velden hiertussen bevinden zich C-g⁰

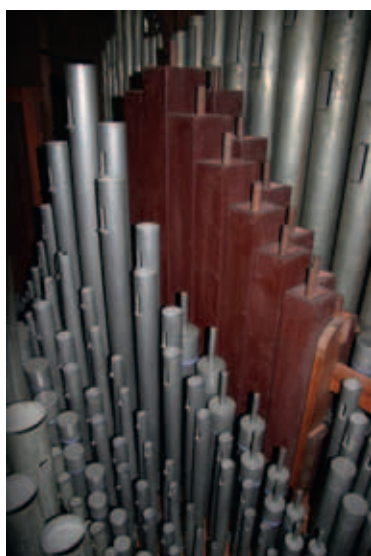
van de Prestant 8 vt van het hoofdmanuaal en C-c¹ van het gelijknamige registers van het positief (45 pijpen); de vier kleine velden onder het middengedeelte zijn loos. Tevens werd de behuizing van de crescendokast in

Foto's: Philip van den Berg

C-laden van het hoofdmanuaal: voor in de kast de grondstemmen, dan de combinatiestemmen en helemaal achteraan de opgebankte Cornet.

Een blik op het klassieke positief met v.r.n.l. Bd 16, Pr 8, Rf 8, Pr 4, Nas 3, Wf 2, Fd 4, Mixtuur, Tr 8; in hout het groot octaaf van de Roerfluit 8 vt en het klein octaaf van de Bourdon 16 vt; de frontpijpen behoren tot de Prestant 8 vt van het positief.

De gereconstrueerde eiken lade van het positief; stokken, steunbalken, loopplanken zijn van Maarschalkerweerd; onder aan de stok heeft Elbertse een dun strookje ebbenhout geplaatst waar Vermeulen een laagje had weggeschaafd.

De lade van het Récit. Van boven naar onder VdG 8, Fo 4, Vc 8, Hp 8, Pi 2, BH 8, VH 8; boven nog een stukje van de lamellen, waarvoor zich het positief bevindt. Opvallend is de grote ruimte tussen beide tongwerken. Op de stok is een moet zichtbaar; zou hier ooit een klankkastje hebben gestaan?

oude luister hersteld waar deze in 1931 was gewijzigd.

pijpwerk – Het Maarschalkerweerd-pijpwerk bleek nagenoeg geheel aanwezig te zijn; slechts één Nazard-pijp bleek ooit te zijn vervangen. Alle stemmen werden in Soest gereinigd en op de vernieuwde windladen herplaatst. Bij de tongwerken bleek tweederde van de koppen door loodwit te zijn aangetast, waardoor deze uit elkaar vielen. Hierdoor was tevens de helft van de tongen zwaar beschadigd of zelfs verdwenen, en moesten deze met de koppen worden gereconstrueerd aan de hand van de nog aanwezige pijpen. Uit Maarschalkerweerds mensurenboek bleek dat hij de tongwerken op eigen maat bestelde en ook zelf onderdelen combineerde.

Omdat de factuur van extra pijpen van Vermeulen niet passend was, werden ook deze door Elbertse nauwgezet bijgemaakt. Hiertoe werden de materialen van Stinkens betrokken, maar het pijpwerk zelf op maat gebracht en naar voorbeeld van de Maarschalkerweerd-factuur vervaardigd. In totaal betrof dit 106 nieuwe pijpen: 24 voor het pedaal, 46 voor het hoofdmanuaal, 22 voor het positief en 14 voor het récit. Bij het intoneren werden per register de oorspronkelijke mensuren als uitgangspunt genomen, en zo stem voor stem de oorspronkelijke klank teruggebracht, waarna de intonatie van registers waar nodig op elkaar werd afgestemd. Dit gebeurde in nauwe samenspraak met Rudi van Straten van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

DE DISPOSITIE NADER BEKEKEN

In tabel 1 zijn de disposities van vier instrumenten van het zogenaamde 'grote orgel' volgens Concept 1 weergegeven. Hierbij valt op dat Michaël Maarschalkerweerd een basisdispositie hanteert waarop hij een beperkt aantal variaties aanbrengt. Registers die in tenminste drie van de vier disposities voorkomen, staan op een grijs vlak; blauw idem dito maar qua uitvoering wijken deze iets af. De tongwerken zijn rood. Zo zien we dat de orgels van Delft en Zwolle meer overeenkomsten hebben dan eerder gedacht. Zelfs de samenstelling van de beide mixturen is identiek.

Delft is in wezen in twee opzichten uniek: het is het enige Maarschalkerweerd-orgel met de volledige 'batterie d'anches' (16-8-4) op één klavier, en op het positief zijn slechts twee achtvoets registers aanwezig in plaats van de gebruikelijke vier. Het aantal

achtvoets registers is hiermee laag te noemen ten gunste van de krachtiger stemmen. We zouden hieruit kunnen afleiden dat koorbegeleiding en solostukken in Delft relatief belangrijker waren dan de begeleiding van het gregoriaans, in vergelijking tot bijvoorbeeld Zwolle en Rotterdam. Met de hoge en oude³ samenstelling (1 1/3-voets basis) van de drie keer repeterende Mixtuur, het ontbreken van overblazende stemmen en de lagere winddruk (82 mm) is het positief relatief klassiek van opzet en lijkt wel een soort klein hoofdwerk. De Salicionaal van het hoofdmanuaal is eerder een enge prestant dan een strijkende stem. Opvallend is dat Maarschalkerweerd in zijn mensurenboek schrijft dat hij 'genegen' is een Violoncel van het register te maken door het uit te rusten met koperen freins, conform de andere drie disposities. In een beschrijving dat op een persbericht lijkt, vermeldt hij bovendien de beide tongwerken van het récit bij de achtvoets registers, waarmee hij ze tot de grondstemmen lijkt te rekenen. Tevens zien we dat een Basson-Hobo op Manuaal III niet een vereiste was, een Vox humana echter wel.

DE KLANK IN THEORIE

In zijn mensurenboek vermeldt Michaël Maarschalkerweerd de mensuurverhoudingen van zijn labiale registers voor Delft: ze blijken groten deels op de opvattingen van Johann Gottlob Töpfer (1791-1870) te zijn gebaseerd⁴. Deze onderzocht de verhouding tussen de mensuren van pijpen op een octaafafstand. Wilde de orgelbouwer binnen één register een zo gelijk mogelijke scherpte, volheid en karakter van de toon, dienden de doorsneden tussen de octaven zich te verhouden als $1 : \sqrt{8} = 1 : 2,828$ (verhouding A). Was deze waarde lager, dan werd de klank in de discant krachtiger, wat wel een verandering van karakter met zich mee bracht, aldus Töpfer. Als gangbare alternatieven voor A stelde hij zo B ($1 : 2 \frac{2}{3} = 1 : 2,667$) en C ($1 : 2 \frac{1}{2} = 1 : 2,5$) op. Maarschalkerweerd houdt zich in Delft voor het merendeel van de labialen nauwgezet aan A, B en C;

Delft, Maria van Jessekerk 1893	Zwolle, Onze Lieve Vrouwekerk 1896	Rotterdam, Antonius van Padua-kerk ('Bosjeskerk') 1898	Voorbeelddisposities 1901 No. 28 1901
<u>Pedaal (C-d¹)</u>	<u>Pedaal (C-d¹)</u>	<u>Pedaal (C-d¹)</u>	<u>Pedaal (C-d¹)</u>
Open Subbas 16 vt	Open Subbas 16 vt	Contrabas 16 vt	Contrabas 16 vt
Gedekt 16 vt	Gedekt 16 vt	Gedekte Subbas 16 vt	Gedekt 16 vt
	Violon 16 vt		
Octaafbas 8 vt	Octaaf 8 vt	Octaaf 8 vt	Octaaf 8 vt
Gedekt 8 vt	Violoncello 8 vt	Basfluit 8	
Quintfluit 6 vt		Quintfluit 6	Quintfluit 6
Corni dolce 4 vt	Open Fluit 4 vt	Corno dolce 4 vt	Octaaf 4 vt
Bazuin 16 vt	Bazuin 16 vt	Bazuin 16 vt	Bazuin 16 vt
Trombone 8 vt	Trombone 8 vt	Tuba 8 vt	Tuba 8 vt
<u>Manuaal I (C-f³)</u>	<u>Manuaal I (C-f³)</u>	<u>Manuaal I (C-f³)</u>	<u>Manuaal I (C-f³)</u>
Prestant 16 vt	Prestant 16 vt	Prestant 16 vt	Prestant 16 vt
Prestant 8 vt	Prestant 8 vt	Prestant 8 vt	Prestant 8 vt
Bourdon 8 vt	Roerfluit 8 vt	Bourdon 8 vt	Bourdon 8 vt
Salicionaal 8 vt	Violon 8 vt	Violoncel 8 vt	Violoncel 8 vt
Flûte harmonique 8 vt	Quintadeen 8 vt	Flûte harmonique 8 vt	Flûte harmonique 8 vt
Prestant 4 vt	Octaaf 4 vt	Octaaf 4 vt	Octaaf 4 vt
Gemshoorn 4 vt	Roerfluit 4 vt	Roerfluit 4 vt	Roerfluit 4 vt
Quint 3 vt	Quint 3 vt		
Octaaf 2 vt	Octaaf 2 vt	Octaaf 2 vt	Octaaf 2 vt
Mixtuur III-VI	Mixtuur III-VI	Mixtuur III-VI	Mixtuur
Cornet D V	Cornet D V	Cornet D V	Cornet
Trompet 16 vt	Basson 16 vt		
Trompet 8 vt	Trompet 8 vt	Trompet 8 vt	Trompet 8 vt
Klaroen 4 vt		Klaroen 4 vt	Klaroen 4 vt
<u>Manuaal II (C-f³)</u>	<u>Manuaal II (C-f³)</u>	<u>Manuaal II (C-f³)</u>	<u>Manuaal II (C-f³)</u>
Bourdon 16 vt	Bourdon 16 vt	Bourdon 16 vt	Bourdon 16 vt
Prestant 8 vt	Vioolprestant 8 vt	Prestant 8 vt	Prestant 8 vt
Roerfluit 8 vt	Zachtgedekt 8 vt	Roerfluit 8 vt	Roerfluit 8 vt
	Flûte harmonique 8 vt	Quintadeen 8 vt	Quintadeen 8 vt
	Salicionaal 8 vt	Aeoline 8 vt	Aeoline 8 vt
Prestant 4 vt	Prestant 4 vt	Prestant 4 vt	Salicet 4 vt
Fluit-dolce 4 vt	Fluit-dolce 4 vt	Fluit-dolce 4 vt	Fluit-dolce 4 vt
Nazard 3 vt			Nazard 3 vt
Woudfluit 2 vt	Woudfluit 2 vt	Woudfluit 2 vt	Woudfluit 2 vt
Mixtuur II-III	Mixtuur II-III		
Trompet 8 vt	Trompet 8 vt	Schalmei 8 vt	Schalmei 8 vt
<u>Manuaal III (echokast) (C-f³)</u>	<u>Manuaal III (echokast) (C-f³)</u>	<u>Manuaal III (echokast) (C-f³)</u>	<u>Manuaal III (echokast) (C-f³)</u>
			Salicionaal 8 vt
Holpijp 8 vt	Holpijp 8 vt	Holpijp 8 vt	Holpijp 8 vt
Viola di Gamba 8 vt	Viola di Gamba 8 vt	Viola di Gamba 8 vt	Viola di Gamba 8 vt
Vox céleste 8 vt	Vox céleste 8 vt	Vox céleste 8 vt	Vox céleste 8 vt
	Flûte traversière 8 vt	Dolce 8 vt	Dolcissimo 8 vt
Flûte octaviante 4 vt	Flûte octaviante 4 vt	Flûte octaviante 4 vt	Flûte octaviante 4 vt
Piccolo 2 vt	Piccolo 2 vt		
Basson-Hobo 8 vt		Klarinet 8 vt	Kromhoorn 8 vt
Vox humana 8 vt	Vox humana 8 vt	Vox humana 8 vt	Vox humana 8 vt

voor enkele stemmen past hij echter behoorlijke afwijkende verhoudingen toe (zie tabel 2).

We zien dat verhouding B, dus enige nadruk op de discant, de kern van het orgel vormt; ze wordt toegepast op alle prestanten, behalve de vier pedaalgrondstemmen, en op de drie strijkende registers. Opvallend is dat de 16-voets en 8-voets grondstemmen van het pedaal verhouding A hebben, dus een zeer gelijkmatige klank. Hiermee is het orgel met een fundament uitgerust dat lijkt aan te sluiten bij de Caecilianistische klankwereld. Ook het niet overdonderende volume van de Bazuin 16 vt, met houten bekertjes voor een grondtoonrijkere klank, past hierbij. De 8-voets fluiten echter hebben elk een andere verhouding! Zou dit een van de redenen zijn dat ze ieder een eigen karakter hebben en met elkaar gebruikt nooit vervelen of in elkaar opgaan? Bij de 4-voets fluiten kiest Maarschalkerweerd voor een nog grotere ontwikkeling naar de discant. Dit laatste is het meest extreem bij de overblazende fluiten 8 en 4 vt, wat inherent is aan hun karakter. Opvallend is dat in het driegestreept octaaf van de Flûte harmonique 8 vt en het tweegestreept octaaf van de Flûte octaviante 4 vt de mensuurverhouding rond de 2.0 uit komt, en daarmee voor zover bekend hoger is dan bij Cavaillé-Coll. Dit houdt in dat deze registers bij Maarschalkerweerd in de discant relatief minder wijd zijn dan bij de Parijs orgelbouwer. Hierdoor domineert de discant minder, iets wat we ook in de praktijk al luis-terend kunnen vaststellen.

Voor de volledigheid zij vermeld dat we de Töpfer-verhoudingen niet bij Pieter Maarschalkerweerd, noch bij Cavaillé-Coll aantreffen. Hun verhoudingen schommelen meer tussen de verschillende octaven.

DE KLANK IN DE PRAKTIJK

Gedurende de ingebruikname, maar ook vlak daarvoor toen ik het instrument tweemaal kort mocht bespe- len, heb ik een eerste indruk van de herboren klankwereld kunnen krijgen. Het grootste kerkorgel van

	Töpfer Verhouding A	Töpfer Verhouding B	Töpfer Verhouding C	andere verhoudingen
Pedaal	grondstemmen 16+8	Quintfluit 6 + Corni-dolce 4		
Hoofdmanuaal		alle registers behalve fluiten 8+ 4*	Bourdon 8 + Gemshoorn 4	Flûte harm. 8: ruim onder C (c ² -c ³ 2,02')
Positief		alle registers behalve Fluit-dolce 4 + Nazard 3	Fluit-dolce 4 + Nazard 3	Roerfluit 8: via B en A naar C (c ² -c ³ 2.70-2.94-2.38)
Récit		Viola di Gamba 8 Vox céleste 8	Piccolo 2	Holpijp 8: van A naar C (c ² -c ³ 2.82-2.72-2.55) Flûte oct. 4: ruim onder C (c ¹ -c ³ 2,08-1,81)

* de waarden van de Cornet geeft Maarschalkerweerd niet op
Doorsnede-verhoudingen steeds gerekend van de toon c tot de toon c een octaaf hoger.

TABEL 2

Maarschalkerweerd klink krachtiger, doorzichtiger en presenter dan voor de restauratie, alsof het dichterbij staat opgesteld en er een stuk demping is verwijderd. De basis in het pedaal is bescheiden maar zeker niet zwak; integendeel. De drie 16-voets registers dragen en kleuren maar treden nooit op de voorgrond, waardoor het orgel een evenwichtige totaalklank heeft. De Quintfluit 6 vt zorgt voor een grotere belijning van de basis, waarbij deze de plaats van de boventonen van de ontbrekende Violonbas 16 vt inneemt. De gecombineerde 8-voets grondstemmen op de manualen zijn zacht maar toch stevig, en zorgen ervoor dat het orgel als het ware door de ruimte zingt. De 4-voets registers voegen daar ieder een eigen nuance aan toe, waardoor crescendo wordt aangezet dat om meer vraagt. De fluté 2-voets registers zijn een volgende stap en zorgen voor een fraaie belijning van met name de bovenstemmen. Met de wijde 3-voets vulstemmen krijgt de klank een briljanter karakter. Hierna is er de keus: óf eerst de tongwerken toevoegen en dan de twee krachtige mixturen, óf andersom. Gezien de volgorde in zijn vrije combinaties en registercrescendi bij andere instrumenten lijkt Maarschalkerweerd het laatste te prefereren, maar beide mogelijkheden passen goed en overtuigen. Ook in de zachte registraties blinkt het orgel uit. De Salicionaal 8 vt voegt dankzij de hier grondtoonrijke fac-

tuur en intonatie een uniek en veelzijdig 'klein' geluid aan het orgel toe. De (roer)gedekte fluiten zijn zoals van Maarschalkerweerd gewend zijn: poëtisch maar nooit mat, helder maar nooit scherp, bescheiden maar altijd aanwezig. De Viola di Gamba en de Vox céleste zijn warm van klank; de stemming van het laatste ten opzichte van het eerste register was in oktober wel nog wat onrustig en zou herzien mogen worden. Opvallend is dat het grondstemmenpalet, hoewel het orgel van maar één echt strijkend register voorzien, een warme strijkende klank heeft.

De Basson-Hobo is een veelzijdige en erg mooie stem; hij kan zowel solo als in de grondstemmen goed worden ingezet en heeft met de toevoeging van de suboctaafkoppel zeker aan bruikbaarheid gewonnen. Hij is relatief krachtig, vooral in het groot en klein octaaf (open fagotbekers), dat zich misschien wel iets te duidelijk onderscheidt van het Hobo-gedeelte. De Vox humana ten slotte is eveneens een klasse apart en doet behoorlijk Frans aan. Ook rondom dit register hangt – net als rond het aantal oorspronkelijke Barker-machines – een onopgelost mysterie. In het eerdergenoemde ingebruiknamebericht van M.H. van 't Kruijs maakt deze melding van plaatsing in een "overstulpt kastje". Op roosters en stokken heeft men echter geen spoor kunnen aantreffen van enige bevestiging van de panelen van deze voorziening. Toch

Foto: Gerco Schaap

De linker zijkant van de kast met de C-laden van het pedaal; met de Bazuin 16 vt en de Open Subbas 16 vt.

De Cis-lade van de Cornet-bank met de bijgemaakte pijpen voor g³.

Foto: Hans Elbertse

Close-up van de Vox Humana 8 vt aan de Cis-zijde met de bijgemaakte toon g³.

Foto: Philip van den Berg

Foto: Philip van den Berg

De speeltractuur van het récit met zicht op de grondstemmenlade van het hoofdmanuaal en het (deels loze) front; hierachter de tractuur van het positief.

De in oorspronkelijke staat teruggebrachte moteurs pneumatiques in de pedaaltoeren aan de C-zijde van de kast; deze voeden de grootste pijpen van de Prestant 16 vt.

Foto: Gerco Schaap

zien we op de lade een ongewoon grote afstand tussen de Basson-Hobo en de Vox humana en op het rooster een langgetrokken afdruk. Na het orgel gehoord en bespeeld te hebben, kan ik mij voorstellen dat een kastje net als in Sneek een positieve uitwerking op de klank van het register kan hebben. Zou een proefopstelling hier uitsluitsel kunnen geven?

EEN NIEUW BESEF

De restauraties van de Maarschalkerweerd-orgels in Sneek (Flentrop 1997), Zwolle (Flentrop 2005), Oosterhout (Elbertse 2006) en Delft (Elbertse 2009) hebben aan het licht gebracht dat de grotere Maarschalkerweerd-orgels in de jaren voor 1900 veel krachtiger klinken dan we vroeger dachten. Dit werd in Delft onder meer gerealiseerd door behoorlijk wijde mensuren, nog wijder dan in Oosterhout, en de krachtige maar nooit overdonderende tongwerken. De eerste hierboven genoemde kenmerken van dispositie en mensuurverhoudingen hebben een unieke klankwereld tot gevolg. Voor een orgel als in Delft geldt, nog meer dan in Zwolle en Utrecht, dat 'alle' literatuur er op klinkt. Barokke muziek komt er opvallend goed tot zijn recht dankzij de verticale klank, het klassieke positief en de vele kleuringsmogelijkheden. Voor de Duitse romantiek biedt het instrument, met de grote keuze aan warme labiale grond- en krachtige plenumstemmen, een passend palet, waarbij de tongwerken, mits met enige terughoudendheid ingezet, zeer bruikbaar zijn. En ook de Franse romantiek klonk op 24 en 25 oktober verrassend goed; verrassend in de zin dat de trompetten die op het récit 'ontbreken' en een zwelbaar positief niet werden gemist. Dit is allereerst de verdienste van Petra Veenswijk en haar registranten, maar zeker van Michaël Maarschalkerweerd, die een excellent orgelconcept wist te creëren waarop ook Franse muziek goed tot z'n recht komt. Dit is jarenlang misschien wel het grootste geheim van deze orgelbouwer geweest. Dankzij een via een lang-

zame kettingreactie ontstane grote groep mensen die vroeg of laat de verborgen schoonheid van het Maarschalkerweerd-orgel inzagen, kunnen wij hier nu deelgenoot van zijn. De wijze waarop Petra Veenswijk 22 jaar gestreden heeft om 'haar' orgel als nieuw te laten klinken en de nauwgezetheid waarmee Elbertse Orgelmakers het instrument heeft gereconstrueerd en gerestaureerd, dwingen grote bewondering af. Zij hebben een excellent restauratieproject weten te realiseren waarmee we weer volledig de beschikking hebben over een buitengewoon mooi, uniek, veelzijdig en toch homogeen instrument. Hoe dienen we dit orgel nu te karakteriseren, iets waar we jaren lang enige moeite mee hebben gehad? Parafrazerend op het thema van het orgelfestival in Delft in november vorig jaar 'Het orgel ... maar dan anders': als een Frans instrument? Absoluut ..., maar dan anders. Als een Duits orgel? In zeker zin wel ..., maar dan anders. Als een Hollands orgel? Jawel ..., maar dan iets anders. Beter nog vatten we het samen als een kwalitatief topproduct van internationale allure, waarin Nederlandse degelijkheid met buitenlandse technische en muziektheoretische vindingen zijn gecombineerd tot een uniek, veelzijdig en excellent concept: het laat 19^e-eeuwse Moderne Nederlandse Orgel van Michaël Maarschalkerweerd.

BRONNEN

Bijzondere dank voor dit artikel ben ik verschuldigd aan Hans en Lydia Elbertse, Petra Veenswijk en Eddie van den Engel alsmede Jos Laus voor hun gastvrijheid in de kerk, voor hun onderzoekswerk, voor het verschaffen van vele interessante archiefstukken, alsmede voor het mij te woord staan per e-mail en aan de telefoon. De belangrijkste geraadpleegde bronnen vermeld ik nog in chronologische volgorde:

Bestekkenboek firma Maarschalkerweerd & Zoon, 1881-1894.

Mensurenboek II firma Maarschalkerweerd & Zoon, 1889 en later.

Contract Jos. Vermeulen met Sint 'Joseph'-kerk te Delft, 9 juli 1930.

Winfred Ellerhorst, *Handbuch der Orgelkunde*. Einsiedeln - Schweiz, 1936.

Paul Houdijk, *Maarschalkerweerd & Zoon, in kerkorgels*. Doctoraalscriptie Universiteit van Utrecht. Utrecht, 1988.

Jan Raas, *De Kroon op het werk, Het orgel van de Mozes en Aäronkerk*. Amsterdam, 1994.

Petra Veenswijk & Eddie van den Engel, 'Rondom het Delftse Maarschalkerweerd-orgel', in: *Nieuwsbrief Maarschalkerweerd Orgel - Maria van Jessekerk, Delft*, april 2002, no. 5, p. 5-6.

Victor Timmer, 'Orpheus aan het Marsdiep - Een onbekende kant van Charles-Marie Philbert', in: *Het Orgel* 102 (2006) no. 5, p. 19-20.

Jos Laus, *Maarschalkerweerd & Zoon, orgelmakers te Utrecht*, Alphen a/d Rijn, 2008.

Jos Laus, Hans Elbertse, Petra Veenswijk, *Het Maarschalkerweerd-orgel in de Maria van Jessekerk Delft*. Delft, 2009.

www.mozeshuis.nl,

www.veenswijkorgel.nl,

www.orgbase.nl,

www.elbertse.com.

NOTEN

³ De samenstelling van deze Mixtuur (extra koor op G, repeterend op e⁰ en c¹) zien we bij Bätz-Witte tussen 1858 en 1878 en komen we volgens Jos Laus al tegen in het mensurenboek van Pieter Maarschalkerweerd uit 1840.

⁴ Voor meer informatie over de mensuren van Pieter & Michaël Maarschalkerweerd, zie Jos Laus, *Maarschalkerweerd & Zoon*, etc., Hoofdstuk III, paragrafen 8.5-8.9.

ERRATUM

In het eerste deel van dit artikel, gepubliceerd in het januari/februari-nummer, is een foutje geslopen. Op pagina 13, tweede kolom staat dat Michael Maarschalkerweerd op 2 november 1860 Delft verliet om bij zijn vader in dienst te treden. In plaats van Delft moet hier staan: Den Helder.

